

OBRAZ MATEŘSTVÍ V 19. STOLETÍ

Simona Pátková

*Ústav historických věd, Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice
simona.hencova@gmail.com*

ÚVOD

PODLE výsledků dosavadního bádání lze usuzovat, že mateřství byla ve společnosti výraznější pozornost věnována až v 18. století. Od dob osvícenství ženy postupně získávaly společenskou hodnotu zejména jako matky a manželky. Díky osvícenským reformám se začaly rozšiřovat publikace zaměřené na výchovu, vycházela odborná lékařská díla, a přibýly i filozofické úvahy o funkci rodiny a úloze matky. V českém prostředí se matka a dítě dostávají do centra pozornosti zejména v 19. století, neboť vlastenecká společnost viděla v ženách zejména vychovatelky budoucí uvědomělé generace.

Ženy byly po dlouhá staletí spojeny s pasivitou a podřízeností mužům. Jediné pole působnosti, které jim společnost přisuzovala, byla domácnost, zatímco mužům byla připisována role živitele rodiny. Genderové konstrukty a názory na ženu se odrážely především v dobové literatuře, která přispívala k upevnění zavedených stereotypů. Ženám byla přisuzována úloha vzorné hospodyně a manželky, postupně získávala čím dál větší úctu úloha obětavé matky. Přinášelo jim to však jenom pozitiva? Předkládaná esej si klade za cíl zamyslet se nad tím, jaké byly dopady dobových představ o mateřství na život žen, a porozumět hodnotě mateřství v českých zemích v průběhu 19. století. Esej přináší zamyšlení nad otázkou, zda oficiální interpretace mateřství, které byly popisovány ve vydaných publikacích, vždy korespondovaly s tím, jaké byly subjektivní prožitky žen.

MATKY A MATEŘSTVÍ V 19. STOLETÍ

Ještě na počátku 18. století postrádala mateřská láska výraznější společenskou hodnotu. Dlouhá staletí bylo dítě, zejména vlivem křesťanských teologů, pojímáno jako nedokonalé, či dokonce hříšné stvoření a přistupovalo se k němu jako k malému dospělému. Osvícenství s sebou přineslo přínos ve vnímání dětí i matek. O mateřství se postupně více hovořilo na veřejnosti, začínaly vycházet odborné publikace týkající se těhotenství, výchovy a péče o dítě. Zatímco v předchozích epochách nebylo zvykem, aby rodiče vkládaly do dítěte výraznější materiální či citové investice, od konce 18. století byl naopak kladen důraz na city. Stát i rodiče se o děti postupně začali více zajímat.

Na proměnu chování evropských matek během posledních čtyř století se zaměřila například francouzská historička Elisabeth Badinter. Jako důkazy nepodstatného postavení dítěte do 18. století označila najímání kojných, absenci dětského lékařství a také nezájem literatury o zobrazování dětství (Badinter 1998, 53). Proč tehdy nebyla dětem věnována taková pozornost jako v pozdějších epochách? Lhostejnost rodičů k dětem bývá badateli vysvětlována vysokou dětskou úmrtností, která byla nejčastěji následkem špatné stravy, nedostatečné hygieny a neznalosti prevence nemocí. Někteří rodiče, zejména ti z chudších vrstev, v dětech neviděli v daný moment žádný ekonomický přínos. Plačící batole jim na poli sotva pomohlo a neuvažovali o jeho působení do budoucna (ibid., 54–55). Na základě svého bádání označila Badinter rok 1760 jako pomyslný mezník, při kterém došlo ke změně postoje společnosti k dítěti a také k vytvoření mýtu o mateřském instinktu (ibid., 107).

Koncem 18. století ženy získávaly hodnotu zejména jako matky. Přivést na svět a vychovat dítě se stalo jejich společenským posláním. V průběhu 19. století klesala kojenecká úmrtnost a rodiče začali postupně regulovat počet dětí v rodině, aby byli schopni své potomky uživit a věnovat jim dostatečnou péči. Dětství začalo být považováno za období radovének a nevinnosti, a proto začalo být nazýváno „zlatý věk lidského života“ (Ariès 1962, 110).

Co způsobilo proměnu v přístupu k dětem? Osvícenští státníci si uvědomovali, že každý člověk je užitečný pro společnost. Snažili se zlepšit životní úroveň obyvatelstva, zdravotní péči i vzdělávání. Díky zvyšování gramotnosti docházelo nejen k vydávání odborných děl, ale také publikací určených pro laiky, které se zabývaly mimo jiné problematikou výchovy dětí. Přelomovým se stalo dílo francouzského filozofa Jeana Jacquese Rousseaua *Emil čili o výchově* (1910), publikované poprvé v roce 1762. Rousseau vydal impulz k novému pojetí rodinných vztahů a uspořádal představy o moderní rodině založené na citech (Badinter 1998, 35–36). Věřil, že každá žena má v sobě přirozený instinkt k tomu, aby o své dítě pečovala a vychovávala ho (Abramsová 2005, 104). Ve svém stěžejním pedagogickém díle odmítal přísné scholastické metody výuky a mimo jiné podporoval kojení dítěte vlastní matkou. Rousseauovo dílo významně ovlivnilo středoevropské smýšlení. Pedagogové i lékaři upozorňovali na nenahraditelnou roli matky ve výchově a socializaci dítěte a jejich výchovné spisy se postupně šířily po Evropě. Zásady moderní péče o dítě si osvojovaly nejprve matky ve šlechtických kruzích, neboť měly lepší přístup k dobové literatuře. V průběhu 19. století postupně přebíraly nové výchovné metody, mezi které patřil pravidelný pobyt dětí na čerstvém vzduchu, kvalitní strava, kojení, dostatečná hygiena a obecně trávení času s dětmi. Díky osvícenským reformám měli i lidé ze středních vrstev lepší přístup k novým publikacím a ženy rozšiřovaly své knihovny o výchovné příručky či domácí lékaře.

V průběhu 19. století se ideál pečující a obětavé matky stal téměř závaznou normou pro všechny ženy. Podle dobového úzu měla matka svému dítěti věnovat veškerou péči, a to i na úkor svých vlastních zájmů. Mateřství za-

čalo být oslavováno jako neodmyslitelná součást života ženy. Bylo by pochopitelně nesmyslné předpokládat, že se chování všech matek změnilo ze dne na den. Na přístup žen k dítěti měla vliv celá řada dalších faktorů, ať už ekonomická situace, společenské postavení rodiny, či povaha samotné ženy. Zahraniční spisy se koncem 18. století dostávaly i do českého prostředí a staly se inspirací pro české pedagogy, filozofy a lékaře. Vlastenecká společnost viděla v ženách zejména vychovatelky budoucí uvědomělé generace.

MATEŘSKÁ LÁSKA JAKO SPOLEČENSKÁ NUTNOST?

Z mateřství a mateřské lásky se v 19. století kvůli společenským tlakům stávala téměř povinnost. Mateřská láska byla v literatuře popisována jako spontánní a přirozený cit, mnohdy bývala líčena s přehnaným patosem. Ženy, které měly přístup k soudobým publikacím, se mohly dočíst například: „Ale v lásce mateřské vidíme neodolatelný, spontánní a prudký útok síly, vytryskující z nejhlubších útrob přirozenosti lidské, působící ve svém trvání jako síla přitažlivá.“ (Mantegazza 1894, 178) „Láska nemá nikde milejšího a bezpečnějšího bytu nežli v srdci mateřském. Matka má na dítě neobmezenou téměř moc [. . .]. Dítě od přírody připoutáno jest k srdci matčinu, lásky mateřské mu nikdo nenahradí. Rodička je nemluvněti vším na světě; žádný hlas nezaznívá dítěti líbezněji než hlas mateřský; mluví-li ona k němu, jediný pohled matčin na kojence okamžitě všecken zármutek zaplaší a jej ukonejší.“ (Kodým 1884, 9)

Americká feministka Adrienne Cecile Rich upozornila, že ženy mnohdy popisují své mateřství na základě ideologie a převládajících společenských konvencí, nikoli podle vlastních pocitů (Filipowicz 2007, 142). Otázkou tedy zůstává, zda ženy o svých mateřských citech hovořily proto, že je samy pociťovaly, anebo proto, že to tak podle dobových konvencí zkrátka mělo být. Podle Badinter právě všeobecné vyzdvihování povinností matky vyvrací myšlenku přirozeného mateřského instinktu. Myslím ale, že pokud se o mateřské lásce psalo (či hovořilo) teoreticky, neznamená to, že ženy samy od sebe žádnou lásku nepociťovaly nebo

by si s dítětem bez příruček nevěděly rady. Lze však souhlasit s Badinter v tom ohledu, že nátlak společnosti na ženy byl postupně tak silný, že nutil ženy být matkami, i když se jimi být necítily. Jak se cítily samy matky v každodenním životě? Určitým vodítkem nám mohou být ego-dokumenty, avšak při jejich zkoumání je třeba mít na paměti autostylizaci pisatelů.

REFLEXE MATEŘSTVÍ ČESKÝCH ŽEN

Mateřství se stalo oblíbeným tématem nejen pro muže, postupně ho ve svých dílech tematizovaly i ženy, které si v 19. století postupně dobývaly své místo ve společnosti. Představu o ženách jako oddaných manželkách a matkách upevňovaly nejen pedagogické spisy, ale i beletristická díla s výchovným zaměřením a normativní příručky. Výchovná díla pro dívky psaly například M. D. Rettigová, V. Lužická, H. Zapová, S. Podlipská či F. Hansgírová. Preskriptivní literatura reflektovala genderové konstrukty a názory na postavení ženy ve společnosti. Zvolila jsem jako příklad několik známých žen pocházejících převážně z prostředí středních vrstev, které reflektovaly své mateřské pocity písemně. Přínosnými mi byly zejména písemné prameny českých spisovatelek 19. století. Jejich paměti, deníky či korespondence jsou nejlépe přístupné, ale především lze v jejich případech porovnat, jak se lišily názory prezentované ve veřejně publikovaných dílech a jejich soukromá zkušenost promítaná v pramenech osobní povahy. Je třeba si uvědomit, že tyto ženy patřily ke středním či vyšším společenským vrstvám a měly širší spektrum možností, jak se veřejně projevovat a sebevzdělávat. V českých zemích se ženy přibližně od 40. let 19. století začaly více společensky angažovat. Jejich veřejné aktivity byly v době národního obrození spojovány s vlasteneckými aktivitami, a díky tomu se jim dostávalo podpory od mužů. Čím dál větší úctu získávala úloha obětavé matky a vychovatelky budoucího pokolení. Například Božena Němcová pod vlivem myšlenek národního obrození považovala za jeden z nejdůležitějších úkolů české ženy vychovat národu dítě, jak dokládá úryvek z básně „Ženám českým“ z roku 1843, kde Němcová vyobrazovala vlastenecký ideál mateřství: „Ženy české, matky české! Jediná

nám budiž slast vychovati naše děti pro tu slavnou, drahou vlast [...]“ (Němcová 1886, 212–213) Tato báseň, kde jsou hlavními tématy vlast, výchova a rodina, dokládá, že ženám byla připisována především úloha vychovatelek nových vlastenecky smýšlejících generací (Filipowicz 2007, 147). V osobní korespondenci se o mateřství vyjadřovala jako o rozkoši, jak dokládá dopis z roku 1846 adresovaný Antonii Bohuslavě Čelakovské: „[A] řekněte, zdali je větších rozkoší nad rozkoše mateřské, chová-li srdce lidské čistší lásky nad tu, kterou matka své dítě objímá?“ (Němcová 1951–1961, 49)

Marcin Filipowicz, který se zabývá genderovou problematikou v české literatuře a kultuře 19. století, poznamenal, že spisovatelky zřídka popisují biologické aspekty mateřství, zejména se nezmiňují o problematice ženského těla a průběhu porodu (Filipowicz 2007, 151). Až na výjimky nepopisují tyto oblasti podrobně ani ve svých dílech, ani v soukromých zápiscích. Kupříkladu Sofie Podlipská ve své osobní korespondenci popsala porod v krátkosti pouze jako „několik trapných okamžiků“. ¹ Ve svých dílech prosazovala Podlipská model tzv. moderní matky. Například v knize *Listy staré vychovatelky někdejšímu schovankám* (1868) nabádala své čtenářky k tomu, aby se svým dětem plně věnovaly a mateřskou lásku v této knize popisovala jako zcela přirozený a instinktivní cit. Z ego-dokumentů vyplývá, že stejný postoj k dětem zaujímal i v osobním životě.

Podívejme se nyní na ukázky z pramenů osobní povahy, ve kterých se nacházejí zmínky o mateřství. Jako příklad milující matky, která následovala moderní metody výchovy, lze uvést již zmiňovanou Sofii Podlipskou. Mladší sestra Karolíny Světlé po sobě zanechala deníky z různých životních období. Její vyznání o dětech a manželovi jsou plná dobového patosu, přesto však dokládají, že spisovatelka plnila úlohu milující a obětavé matky, která vychovává své děti ve vlasteneckém duchu a řídí se moderními pedagogickými zásadami. Z jejích deníkových zápisků vyplývá, že

¹ Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále jen LA PNP). Podlipská Sofie, Osobní fond. Korespondence vlastní, odeslaná. Sofie Podlipská Marii Gabrielové, 1. 9. 1859.

v roli manželky, a později i matky, nalézala životní uspokojení. Když Sofie zjistila, že je těhotná, vyjádřila ve svých záznamech pocity radosti a nadšení: „Budu matkou. Já matkou! Sním o ručičkách, které se budou klást okolo mého krku. O hlásku, který mne celý den jako hudba bude vyprovázet. O mladé duši, kterou horoucně už teď miluju. Sním o budoucnosti. Ona je přede mnou, jako plný souzvuk, harmonická, čistá, vrhnu se jí s rozkoší do náručí. Já budu matkou! To je myšlenka, která ženu nejvíc okouzluje, pro kterou nejraději žije. Mé dítě, vítám tě do světa, podávám ti svou lásku.“² (Lenderová a Rýdl 2006, 55)

O svých dvou dětech si Sofie Podlipská vedla deníkové zápisky, kde zaznamenávala jejich vývoj, popisovala své výchovné snahy a vztah k dětem. Její popisy mateřské lásky byly plné sentimentu a patetického vyjadřování, což můžeme považovat za součást stylizace. Například v deníku uvádí: „Nemohu si představit mohutnější, opravdovější, stáležší lásky, jako je láska k dítěti [...]. Mé mateřství je vítězná brána, kterou do tebe spěju s mým klíčikem v náručí, po boku milému jeho otci, obklíčena svými přáteli.“³

Bronislava Herbenová, autorka dětské literatury a manželka novináře Jana Herbena, dokázala výborně skloubit mateřské povinnosti, svou vlastní literární činnost i péči o domácnost. V její pozůstalosti se nachází deník z období 1898–1899, ve kterém zanechala nejen zmínky o společenské situaci konce 19. století, ale také o svých dvou synech a rodinném životě. O mateřské úloze se ve svých zápiscích vyjadřovala velmi láskyplně a následovala moderní výchovné metody: „Můj sladký, drahý Prokop, narodil se 9. ledna 1893. Dnes ten kus mého života skáče kolem mne jako jiskra, a když v největší radosti na něho hledím, netuší, kolikrát děkuji Bohu, že nás oba tehdy zachoval.“⁴ Dále popisovala čas strávený s rodinou, chodila s dětmi na procházky, vystříhovala jim panáčky, brávala je na výlety apod.

Spisovatelka a redaktorka časopisu *Ženský svět* Teréza Nováková ve svých vzpomín-

kách popisovala, jak se svým dětem věnovala, na druhou stranu ale můžeme z její pozůstalosti vyčíst značnou rozpolcenost mateřských pocitů. Ve svých literárních i publicistických dílech popisovala mateřství jako nejpřirozenější a úctyhodné poslání ženy, které je ale zároveň spojené s utrpením a obětováním se (Filipowicz 2007, 157). Tyto myšlenky se promítaly i v její korespondenci: „Netřeba mi dokazovati, jak živou jest domácnost má – živou až do únavy! Nejenže drahá ta dítěta, která láskou něžnou k rodičům svým lnou, opatřovati třeba stravou, oděvem i prádlem – i mladého ducha hošíků vždy žízňivého mi napájeti jest: nestačím zpívat jim písniček, vysvětlovati jim obrázků, odříkávat i deklamované.“⁵ V dopise Karolině Světlé si stěžovala na únavu a nedostatek odpočinku. Připadala si zahlcena povinnostmi a okrádána o svůj volný čas: „Tím ztratila jsem i ty krátké momenty odpočinku a žiji nyní jako štvaná zvěř. Můj ubohý muž sdílí bouřný ten osud; jsou naši diblíci neúprosní vládcové.“⁶ Ženy tedy s dětmi neprožívaly jen radostné chvíle, jak může z některých úryvků vyplývat, ale i různě intenzivní pocity bolesti, nepochopení či rozladění z mateřské role. Nezodpovězenou otázkou ale zůstane, zda tyto ženy nezamýšlely své deníky někdy uveřejnit a nepřizpůsobovaly tomu i jejich formu. Uvažme také, že musely předpokládat, že jejich zápisky může eventuálně kdokoli, později i jejich vlastní děti, pročitat.

ZÁVĚR

Někteří historici označují mateřskou lásku za transhistorickou konstantu, která se projevuje v různých epochách s odlišnou intenzitou. Mateřská láska dříve neměla vysokou mravní hodnotu, a tak se o ni lidé ani kronikáři příliš nezajímali. Většina badatelů se shoduje na tom, že neexistuje dostatek pramenů k vyvození jednoznačného závěru, zda je mateřský instinkt vrozený, či nikoli. Hlavním cílem mé práce však nebylo rozhodnout, zda je mateřský cit ženám přirozený, nebo je pouze následkem výchovy a stereotypů. Snažila jsem se pouká-

² Cit. dle LA PNP, Podlipská Sofie, Osobní fond. Rukopisy vlastní. Deník, nepag.

³ LA PNP, Podlipská Sofie, Osobní fond. Rukopisy vlastní. Deníkové záznamy 1858–1861, 30. 12. 1859.

⁴ LA PNP, Herbenová Bronislava, Osobní fond. Rukopisy vlastní. Deník z let 1898–1899, s. 1.

⁵ Teréza Nováková, dopis K. Světlé z Litomyšle, 8. 1. 1883 (Nováková 1988, 91–92).

⁶ Teréza Nováková, dopis K. Světlé z Litomyšle, 8. 1. 1883 (Nováková 1988, 92).

zat na to, jak dobové konvence vytvářely pohled na ženu jako matku a jak na tento koncept reagovaly samotné ženy.

Přístup k dítěti až do 18. století lze charakterizovat spíše nezájmem a nižší mírou projevování citů. V době osvícenství proběhla změna. Společnost ovlivnily zejména myšlenky filozofa Jeana Jacquese Rousseaua a jeho následovníků. Jejich názory o moderní péči o dítě se postupně dostávaly do povědomí populace a na mateřství začalo být nahlíženo jako na základní úděl v životě ženy. Vztah rodičů k dětem získával významnější rozměr, postupně byl kladen čím dál větší důraz na city a vztahy v rodině. Ženy byly neodmyslitelně spojovány s plozením a výchovou dětí. Názory na ženu jako matku reflektovala odborná, normativní i krásná literatura. Na ženy a dívky bylo v průběhu celého 19. století nahlíženo jako na manželky a hospodyně, ve druhé polovině století nabyla větší důležitosti role milující matky. Z prozkoumaných ego-dokumentů z prostředí převážně měšťanských vrstev vyplývá, že ženy svou roli zpravidla přijímaly. Například deníkové záznamy spisovatelky Sofie Podlipské dokazují velkou lásku k potomkům a ztotožnění se s rolí milující matky a manželky. Obdobně láskyplně se ke svým rodinným povinnostem stavěly i Božena Němcová či Bronislava Herbenová. Oproti tomu Teréza Nováková prožívala mateřství s poněkud rozporuplnými pocity, kolísajícími mezi láskou a zoufalstvím. Měla pocit, že jí mateřská role zabírá v jejích vlastních zájmech a vyčerpává ji. Za svůj život prožila bolestnou ztrátu čtyř dětí, což se projevilo v její literární tvorbě. Ego-dokumenty jako pramen se však vyznačují vysokou mírou subjektivity a určitou nejednoznačností, kterou musí badatel vždy brát v potaz.

Na to, že by některá z žen své dítě nemilovala nebo k němu cítila nenávisť, jsem v probádaných osobních pramenech nenarazila. Některé ženy se o své mateřské roli v osobních záznamech příliš nezmiňovaly, ale tematizovaly úlohu matky ve své literární tvorbě. Společným prvkem je mlčenlivost o intimních tématech. Osobně zastávám názor, že mateřská láska se odvíjí od povahy a osobnosti každé ženy, a představuje proto zcela individuální prožitek. Je ale nabíledni, že ženy byly a jsou v otázce mateřství ovlivňovány společenskými

stereotypy a předsudky. Domnívám se, že mateřská láska je cit jako každý jiný a nelze ho jednoduše paušalizovat a považovat za univerzální pro všechny ženy.

POUŽITÉ ZDROJE

- Abramsová, Lynn. 2005. *Zrození moderní ženy: Evropa 1789–1918*. Brno: CDK.
- Ariès, Philippe 1962. *Centuries of childhood: A social history of family life*. New York: Vintage books.
- Badinter, Elisabeth. 1998. *Materská láska: Od 17. století po současnost*. Bratislava: Aspekt.
- Filipowicz, Marcin. 2007. *Roditelky národů: Z problematiky české a slovenské ženské literární tvorby 2. poloviny 19. století*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- Hencová, Simona. 2014. *Podoby mateřské lásky v „dlouhém“ 19. století*. Diplomová práce. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Kodym, František Vlastimil. 1884. *O výchování mládeže v našich domácnostech*. Praha: Spolek pro vydávání laciných knih českých.
- Lenderová, Milena a Karel Rýdl. 2006. *Radostné dětství? Dítě v Čechách 19. století*. Praha: Paseka.
- Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP). Podlipská Sofie. Osobní fond, číslo fondu 1318. Rukopisy vlastní, 1833–1897.
- Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP). Herbenová Bronislava. Osobní fond, číslo fondu 497. Rukopisy vlastní. Deník z let 1898–1899.
- Mantegazza, Paolo. 1894. *Physiologie ženy*. Praha: I. L. Kober.
- Němcová, Božena. 1951–1961. *Listy I*. Praha: Československý spisovatel.
- Němcová, Božena. 1886. *Ženám českým. České květy: Výbor naší lyriky*. Praha: Ed. Valečka.
- Nováková, Teréza. 1988. *Z lidské sonáty: Korespondence*. Vybrala Blanka Svadbová. Praha: Odeon.
- Podlipská, Sofie. 1868. *Listy staré vychovatelky k někdejším schovankám*. Praha: Tiskem a nákladem Dr. Ed. Gregor.
- Rousseau, Jean Jacques. 1910. *Emil čili o výchování*. Praha: Dědictví Komenského.